

Putopis Evlije Čelebija kao izvor za poznavanje džamija i drugih islamskih vjerskih građevina u osmanskoj Hrvatskoj 17. stoljeća

---

Zlatko Karač

Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

zkarac@arhitekt.unizg.hr

Sažetak

U radu se analiziraju podaci o džamijama i drugim vjerskim građevinama (mesdžidima, musallama, tekijama, medresama i turbetima) koje je Evlija Čelebi 1660.-1664. prolazeći brojnim hrvatskim gradovima pod osmanskom vlašću zabilježio u svome *Putopisu*. Spomenuo je 196 islamskih obrednih objekata u 33 hrvatska mjesta! Riječ je o nesumnjivo najvažnijem osmanskom narativnom izvoru iz kasnog razdoblja osmanske vlasti u našim krajevima, u kojem su opisane urbane odlike onodobnih naselja, kao i izgled mnogih bitnih u međuvremenu nestalih građevina. S obzirom na to da su tapu-defteri za 17. stoljeće rijetki i nesustavni, upravo su literarni i narativni dokumenti nezaobilazna historiografska građa za to razdoblje. Iako su Čelebijeve zabilješke subjektivne, ponekad podložne impresijama i želi za boljim literarnim izričajem te stoga faktografski ne posve pouzdane, nedavno publicirani autograf *Seyahatnâme* omogućit će provjeru neuvjerljivih podataka – primjerice o pretjeranom broju džamija – za koje je već i preliminarni pregled pokazao da su posljedica prepisivačkih, uredničkih i tiskarskih grešaka u ranijim izdanjima.

Ključne riječi: Evlija Čelebi, Seyahatnâme, džamije, islamska arhitektura, osmanska baština

1. Uvod¹

Iako u Hrvatskoj danas postoje još samo tri osmanske džamije – u Đakovu, Drnišu i Klisu – sve tri monumentalnoga kupolnog tipa, datirane u 16. stoljeće i očuvane zahvaljujući preuređenju u katoličke crkve (Karač, 2015b; Karač, 2016b: 51-53), broj islamskih religijskih građevina u nas bio je mnogo veći, o čemu postoje tek okvirne

---

¹ Rad je pripremljen u okviru institucijskoga istraživačkog projekta Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: *Konstitutivni elementi arhitekture, urbanizma i dizajna* – tema: *Korpus hrvatske arhitektonske i urbanističke baštine u europskom kontekstu* [IP-09], koji vodi autor ovog priloga.

procjene². Većina ih je srušena još u prvim godinama austrijske ili venecijanske *reconquiste* sredinom i krajem 17. stoljeća (Karač, Žunić, 2018: 51) kada su kao amblematski spomenici dotadašnje osmanske prisutnosti stradale što zbog osvete, što zbog nepoželjne islamske ikonografije u iznova kristijaniziranim oslobođenim krajevima.

U 16. stoljeću brojne džamije, mesdžidi te ostale religijske građevine iz prvog sloja islamizacije posredno su zabilježene u *tapu-defterima*, primjerice u nazivima nekih mahala ili džamijskih vakufa, a približan broj im znamo i po imenima popisanih imama, osobito hatiba. Stoga se ti službeni izvori smatraju pouzdanima u onome što u njima jest zabilježeno, no i nepotpunima u mnogim slučajevima kada su podaci o džamijama iz raznih razloga izostali. Sumarnu sliku broja i rasprostranjenosti džamija u slavonsko-srijemskom međurječju oko 1580. (s uključenim podacima iz većine poznatih osmanskih *TT* poreznih katastrofa) donosi Moaćanin (2006: 116-117), koji je u popisima nastalima do tog vremena iščitao 77 „pravih“, dakle *džuma*-džamija.

U 17. stoljeću i *mufassal* i *idžmal* tapu-defteri s naših područja su rijetki pa je jesti o džamijama moguće crpiti tek iz nesigurnih zapadnih literarnih i narativnih izvora – putopisa i dnevnika diplomatskih legata (uglavnom putnika Dunavom i Budimskim drumom), katoličkih vizitatora u okupiranim krajevima, vojnih špijunskih izvještaja, grafičkih i kartografskih predložaka – i posve rijetko iz onodobnih osmanskih povjesnica i putopisa (Abadžić Navaey, 2009).

U tome potonjem žanru djelo nesumnjivo paradigmatičke važnosti je *Seyahatnâme* (*Putopis*) u 10 knjiga, diplomata i putopisca Evlije Čelebija (1611.-1683./4.?) koji je u sultanovoj službi, u razdoblju od rujna 1660. do lipnja 1664., u više navrata putovao hrvatskim krajevima, obišao gotovo sva bitnija mjesta i utvrde (Zirojević, 1977) te ostavio dragocjene putopisne zabilješke o onome što je vidio ili čuo (Andrić, 2017). Po opsežnosti opisa i detaljnosti podataka (iako ponekada dvojbenih i neuvjerljivih) to je ključan izvor za restituciju urbane slike naših gradova iz posljednje etape osmanske vladavine³, pri čemu je Čelebi⁴ ostavio konkretne zapise o mnogim građevinama,

² Npr. prema podacima Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj, na temelju kompilacije raznih izvora, došlo se do broja od 189 džamija koje su u „tursko doba“ postojale na tlu Hrvatske, što je blisko Čelebijevim brojevima (Omerbašić, 1999: 241); najnoviji *Islamski enciklopedijski almanah* navodi čak 250 negdašnjih osmanskih džamija u nas (Hasanović, 2019: 104), no postoje i drugačije statistike.

U omeve radu obrađuju se lokaliteti, primjeri i građevine unutar današnjih granica Republike Hrvatske, no ponegdje se spominju i obližnji srijemski gradovi (npr. Mitrovica, Slankamen, Zemun i dr.) koji ne pripadaju Hrvatskoj, ali su se u osmansko doba nalazi na području istog sandžaka što se tada protezao s obje strane današnje granice (o tome v. bilješku 26).

³ Čelebi naše krajeve obilazi samo 20-ak godina prije konačnoga osmanskog rasapa koji započinje 1683. nakon poraza pod Bečom i, posljedično, ubrzanog povlačenja Osmanlija iz najvećeg dijela dotada okupiranih hrvatskih krajeva. Stoga je ono što je Čelebi vidio zapravo bila već ukupna „suma“ okončanih osmanskih gradnji – primjerice gotovo svih džamija – jer nije realno pretpostaviti da je tih zadnjih nesigurnih godina bilo ozbiljnijih novih investicija u religijske objekte.

⁴ Iako se u recenzentskom postupku razmatrala mogućnost da se putopisca skraćeno naziva Evlija, jer je to njegovo ime dok mu Čelebi nije prezime već svojevrsna počasna titula, ipak sam se odlučio

ponajviše fortifikacijama i džamijama, no i o drugim religijskim objektima te mostovima i javnim zgradama koje su u međuvremenu nestale.

Čelebijev je *Putopis* već i prije cjelovitog prijevoda korišten u starijoj jugoslavenskoj historiografiji⁵ na temelju nepotpune turske objave (djelo je u Istanbulu publicirano u nastavcima 1896.-1938.)⁶. Bosanski prijevod dijelova koji se odnose na područje bivše Jugoslavije po tom je predlošku pripremio i u više izdanja objavio Hazim Šabanović (počevši od 1954.)⁷ koji je napisao i izvrsnu uvodnu studiju (prema zadnjem izdanju: Šabanović, 1996). Čelebijev je djelo kod nas, u manjim segmentima, korišteno u lokalnim povjesnicama mnogih gradova, a tek je u recentnim analitičkim studijama hrvatskih autora obrađeno i kao kompleksni izvor, primjerice – filološke građe (Andrić, 2019), zatim podataka o osobama (Vlašić, 2017; Vlašić, 2020), nekim gospodarskim temama (Vlašić, 2019), pitanjima umjetničkih refleksija (Kafadar, 2014) te o problemima prostorne topografije osmanskoga doba (Vrkić, 2019). U novije vrijeme Čelebijevu djelo *Seyahatnâme* predmet je istraživanja u više radova nastavnika Katedre za turkologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Kerovec, 2014).

Čelebijevi podaci o pojedinačnim građevinama tek su rijetko poslužili povjesničarima umjetnosti i arhitektima (npr.: Karač, 2010; Karač, 2011; Karač, 2015a; Karač, 2016a; Karač, Žunić, 2019) pa stoga ni na sinteznoj razini nisu ozbiljnije analizirani niti su kritički interpretirani autorovi doprinosi poznavanju monumentalne islamske arhitekture i graditeljstva u nas.

Iako su Čelebijeve zabilješke subjektivne, ponekad podložne impresijama i želji za boljim literarnim izričajem te zato i ne posve faktografski i historiografski pozdane (Andrić, 2012: 379), nedavno publicirani autograf *Seyahatnâme* (Čelebi, 1998-2007)⁸ omogućit će provjeru neuvjerljivih podataka – primjerice o pretjera-

---

za oblik *Čelebi* koji je u literaturi češći, pri čemu se i u našem prijevodu *Putopisa* i u turskim objavama Čelebi piše velikim slovom pa se i vizualno doima kao prezime osobe.

⁵ Pojedine dijelove teksta koji se odnose na naše krajeve fragmentarno su u bosanskim i srpskim prijevodima objavljivali D. Čohadžić 1905., S. F. Kemura 1908., J. Radonić 1910.-1912., G. Elezović 1931., F. Spaho 1931., F. Spaho 1932., P. Jazvo, M. R. Delić i dr. (<<http://shp.bizhat.com/F.Spaho.html>> Pristupljeno 28. 2. 2021.)

⁶ Odabrane podatke iz prva dva sveska Čelebijeva *Putopisa* prvi je publicirao J. von Hammer 1815., dok je cjelovito te prve knjige na engleskom isti autor objavio 1846.-1850. Reducirani izbor tekstova (ali ne o našim krajevima) potom je objavljen i u Istanbulu 1843., no za nas je prva relevantna objava (5. i 6. knjige) bila ona u mađarskom prijevodu I. Karácsona iz 1904. Istanbulska sukcesivna objava iz 1896.-1938. u konačnici je poslužila kao podloga za bosanski prijevod H. Šabanovića (Spaho, 1932; Močanin, Jurin Starčević, 2014: 78; Andrić, 2018).

⁷ Prijevod H. Šabanovića, uz dotjerivanja i dopune, u Sarajevu je objavljen u više izdanja: I. (1954.-1957.), II. (1967.), III. (1973.), IV. (1979.), V. (1996.). U ovome radu koristio sam najnovije izdanje (Čelebi, 1996) s pretpostavkom da je najpotpunije i najtočnije.

⁸ U razdoblju od 1998. do 2007. u nastavcima je objavljen latinički turski prijepis Čelebijeva rukopisa za koji se smatra da je autograf (Čelebi, 1998-2007), odnosno izvorni, ranije nekonzultirani tekst njegova djela *Seyahatnâme* (*Putopis*).

nom broju džamija u nekim mjestima – za koje je već i preliminarni pregled izvornih tekstova o nekim našim lokalitetima pokazao da su dvojbeni mjesta najčešće posljedica prepisivačkih i uredničkih grešaka u ranijim izdanjima. U ovom radu, uz korištenje „klasičnoga“ Šabanovićeve prijevoda, uključeni su i neki novi ili korigirani podaci za hrvatske gradove što su uočeni u spomenutom autografu (Moačanin, Jurin Starčević, 2014), no cjelovite dopune i ispravke bit će moguće tek nakon eventualnoga hrvatskog prijevoda autografa o kojemu se u novije vrijeme razmišlja (Andrić, 2018). Valja napomenuti da je pouzdanost opisa za neke dionice Čelebijeva putovanja našim krajevima topografski već provjerena prema navedenom autografu (Pinjuh, Vlašić, 2018a; Pinjuh, Vlašić, 2018b) te je uz brojne točnije podatke utvrđeno da autograf sadrži i približno 35% više teksta od dosadašnjeg predloška *Putopisa* (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 81).

2. Džamije i mesdžidi

2.1. Brojnost i rasprostranjenost džamija

Prema Šabanovićevom prijevodu Čelebijeve *Putopisa* u kojemu, kako je spomenuto, ima nepotpunosti, ponegdje i neuvjerljivih brojeva – na hrvatskim je prostorima do 1664. putopisac zabilježio 165 džamija i 31 drugi molitveni objekt⁹ – ukupno 196 religijskih građevina na 33 lokaliteta, iako bi broj mogao biti i veći, budući da se na nekoliko mjesta neodređeno spominje „više džamija“ (Čelebi, 1996), a u autografu je uočena još jedna do sada nepoznata džamija i jedna tekija, o čemu će kasnije biti riječi. U većini naselja i utvrda Čelebi navodi tek jednu džamiju („Sulejmanhanovu“, „tvrđavsku“ ili sl.), a ako ih je bilo više, broj se uglavnom čini posve realnim, npr.: u Jasenovcu 2, Dalju 2, Valpovu 6, Vukovaru 7, Iloku 9 (u potonjem slučaju sve su i poimenično nabrojane, što doprinosi uvjerenosti), dok u Pakracu, Nijemcima i Voćinu [Šaregradu, op. a.] neodređeno kaže da ta mjesta imaju „više“ bogomolja, što je zasigurno točno (Č: 219, 235, 358, 487, 491, 523-524, 526, 527)¹⁰.

Međutim, za tri grada Čelebi donosi posve nevjerovatne podatke: za Gradišku navodi 26 „islamskih bogomolja“ (od toga 8 pravih džamija) (Č: 219), za Cernik 23 „mihraba“ (4 su džamije) (Č: 232) i za Osijek 66 „muslimanskih bogomolja“ (6 bogomolja u „Srednjem gradu“; ukupno 40 mesdžida u cijelome mjestu, itd.) (Č: 365-368), što će zahtijevati provjeru u autografu ne radi li se možda o greškama u transkripciji ili tisku.

⁹ Od ostalih građevina zabilježeno je 11 medresa, 14 tekija i 6 turbeta, iako se i u ovim skupinama objekata na dva lokaliteta navodi neodređena množina s više medresa ili tekija, pa valja računati i s nešto većim brojem navedenih ustanova.

¹⁰ S obzirom na to da se u ovom tekstu na mnogo mjesta spominju pojedinačne građevine i lokaliteti koje valja točno povezati s Čelebijeve knjigom, uobičajena referenca, npr. Čelebi, 1996: 127, u zagradi će se, radi racionalizacije, zamijeniti skraćenicom Č: i paginacijom prema zadnjem sarajevskom izdanju Šabanovićeve prijevoda.

Za Zagreb je, pak, Čelebi izmislio da ima džamiju (Č: 226). S druge strane, u nekim mjestima koja je posjetio on džamije uopće ne navodi, primjerice u Erdutu gdje je sigurno postojala barem jedna džamija, Orahovici gdje se jedna džamija nalazila u tvrđavi i još jedna u kasabi (podignuta od ruševina crkve!), zatim u Đakovu za koje tapu-defter iz 1579. bilježi 5-6 džamija i mesdžida (Moačanin, 1989: 99, 100, 188, 198) i Drnišu, gdje prema drugim izvorima, osobito grafičkim prikazima, znamo da su bile podignute barem 4 džamije (Karač, 2014), pri čemu na oba potonja lokaliteta i danas postoje očuvane džamijske građevine preuređene u katoličke crkve (Jurin Starčević, 2009: 177, 184). Od mjesta koja je posjetio bogomolje ne navodi ni u Skradinu gdje grafički izvornici redovito prikazuju 3 džamije, a na grafkama ih vidimo i u Nadinu, Zemuniku, Vrani, Petrinji... (Karač, Žunić, 2018: 28, 33, 36, 40, 44) iako ih Čelebi ni ondje ne bilježi. Džamije nije vidio ni u Obrovcu, Karinu, Islamu, Zrinu, Dobroj Kući, srijemskom Voćinu... pa za ta mjesta (za koja su deficitarni i drugi izvori) uglavnom ne znamo da li su uopće imala koju bogomolju.¹¹ Podatke će zacijelo biti moguće upotpuniti prema sada objavljenom i dostupnom autografu, kako to potvrđuje slučaj slavonskog Voćina u kojem je u rukopisu zabilježena jedna do sada nepoznata džamija u utvrdi (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87). Inače, posredno se može naslutiti postojanje džamije u nekom mjestu iako ju Čelebi ne spominje, ukoliko je naselje zabilježio u statusu kasabe, jer je to podrazumijevalo muslimansku većinu i barem jednu bogomolju za džuma namaz.

Neka važnija mjesta Evlija Čelebi nije ni posjetio pa tako iz njegova *Putopisa* ne saznajemo ništa o mogućim džamijama u Imotskom, Vrgorcu, Makarskoj, Cetinogradu, Čazmi (koja tada više i nije bila pod osmanskom vlašću), Kaptolu, Velikoj, Gorjanima, Našicama..., no iz drugih je izvora poznato da su džamije u nekima od tih mjesta postojale – npr. prema popisu iz 1579. u Kaptolu je zabilježena Sulejmanova džamija u tvrđavi i ona Selima II. u kasabi (Moačanin, 1989: 213).

I dok u pojedinim gradovima Čelebi poimenično i položajem evidentira sve džamije i mesdžide (primjerice u Iloku opisuje smještaj svih 9 bogomolja!) (Č: 523-524), u Kninu (Č: 159) i Brodu (Č: 241) navodi tek po jednu džamiju, a bilo ih je nekoliko – npr. A. Georgiceo ih u Brodu navodi čak 9. U Požegi Čelebi piše samo o *Šerklot* džamiji (Č: 238), a prema podacima Pavla Rovinjanina iz 1640. islamskih je bogomolja u gradu tada bilo 14 (Moačanin, 1989: 193; Moačanin, 1997: 90; Moačanin, 1999: 147).

2.2. Statusi džamija i drugih bogomolja

Ponegdje nije lako utvrditi vrstu obrednih građevina koje su u *Putopisu* zapisivane raznoliko – kao džamije, mesdžidi, muslimanske bogomolje (u Gradiški su to *ibadethane*) (Č: 219), *mihrab*i (kako se opisuje u Cerniku) (Č: 232), osobito

¹¹ Pozivne reference na Čelebijev *Putopis* za lokalitete gdje džamije nisu zabilježene ne navodim.

stoga jer ne znamo što su od toga Čelebijevi pojmovi u izvornom značenju, a što Šabanovićeve interpretacije u prijevodu. U slučajevima kada Čelebi u istome naselju diferencirano navodi i broj džamija (onih u kojima se obavljao džuma-namaz) i odvojeno broj mesdžida i drugih obrednih građevina, zabune ne bi smjelo biti. No, ako je zapisan samo ukupan broj „mihraba“ u mjestu, tada ne znamo na što se točno misli jer su tu mogli biti ubrojani i molitveni prostori medresa, tekija i turbeta svetih ljudi, pri čemu Moaćanin i Jurin Starčević (2014: 82-83), komentirajući Čelebijev autograf, upozoravaju i na neke druge, netipične religijske objekte, koji se spominju u izvornom tekstu (npr. *buke, eyne, mezgite, musalle...*), a nejasno je zašto ih u Šabanovićevom prijevodu nema.

Kada je riječ o „pravim“ džamijama (onima u kojima se obavlja podnevna molitva petkom i na oba Bajrama) onda su to, uz tvrđavske, mogle biti još i čaršijske džamije koje se izrijeком navode u Cerniku (Č: 232), Iloku (Č: 523), Osijeku (Mustafa-pašina „koja se nalazi u čaršiji i bazaru“) (Č: 368), posredno i u Vukovaru (Č: 358), ili pak vakufske džamije paša, sandžak-begova i vojnih zapovjednika, poput onih u Iloku (Mehmed-begova i Arslan-begova džamija) (Č: 524) te Osijeku (Kasim-pašina i već spomenuta Mustafa-pašina džamija) (Č: 368).

Brojne mahalske bogomolje uglavnom su bile u rangu mesdžida, često bez kule, minareta i minbera te bez uposlenog hatiba (tapu-defteri ga u tom slučaju ne bilježe) jer se u njima nije držala hutba niti se obavljao džuma-namaz.

O ostalim specifičnim molitvenim prostorima – izvan skupine džamija i mesdžida – diskutira se u posebnim poglavljima.

2.3. Izgled i arhitektura džamija

Čelebijev literarni diskurs je deskriptivan, faktografičan u nabranjanju javnih objekata i njihova broja, no istovremeno i zanimljiv zbog digresija i „priča“. On je u opisima često slikovit pa tako i za džamije ponegdje bilježi važne detalje o lokaciji, izgledu ili arhitekturi objekata.

Za džamije u Cerniku kaže da „nisu pokriveno olovom“ [dakle nisu kupolne, op. a.], pri čemu opaža da je „džamija u čaršiji lijepa“ (Č: 232).

Od svih požeških džamija Čelebi spominje samo jednu – *Šerklot*-džamiju (preuređenu srednjovjekovnu franjevačku crkvu sv. Duha) – za koju piše da je najuređenija u gradu te da je to „divna džamija“ (Č: 239). U autografu je pak opširnije opisana kao vrlo čvrsta, s minaretom (zacijelo gotičkim zvonikom koji i danas postoji) i pokrivena crvenom opekom od poda do krova (Moaćanin, Jurin Starčević, 2014: 87).

Prema autografu, Čelebi je u broskoj tvrđavi zatekao džamiju koja nije imala minareta (Moaćanin, Jurin Starčević, 2014: 87). U palanci Tovarnik vidio je pak džamiju s drvenim minaretom (Č: 357). Zanimljivo je da su u autografu Moaćanin i Jurin Starčević (2014: 87) našli zabilješku da je i džamija u vukovarskoj utvrđi

imala drveni minaret. Čelebi u Vukovaru opisuje zanimljiv detalj: „Na minaretu gradske džamije [Sulejman-hanove, tvrđavske, op. a.] nalazi se sat sa zvonom“ (Č: 358), što je neobično, osobito ako je minaret bio drven. Putopisac je možda želio reći da je uz tu džamiju stajala sahat-kula? Za jedinu pravu, vjerojatno čaršijsku džamiju u vukovarskoj Varoši (uz pet mahalskih mesdžida koje također spominje) kaže da je „prijatna“ (Č: 358).

Najopširnije opise džamija Čelebi je sastavio prilikom posjeta Osijeku gdje je detaljno opisao mnoge javne objekte i izgled grada toga vremena. O bogomoljima navodi: „Pred kapijom [citadele, op. a.] nalazi se Sulejman-hanova džamija“ (Č: 366); i dalje: „Tu ima u svemu šezdeset i šest muslimanskih bogomolja.¹² Od svih najpoznatija je sultan-Sulejmanova džamija, koja se nalazi pred kapijom citadele i koja je u stara vremena bila crkva. Ona nije tako lijepa, a zbog pomanjkanja posjetilaca postala je pusta i usamljena... U Srednjem gradu [današnja Tvrđa, op. a.] nalazi se Kasim-pašina džamija. Natpis na toj džamiji glasi:

Dobrotvor Kasim-paša, neka mu je slava trajna!

Podiže hram za slavljenje vječnog boga.

To je hram lijep kao staro svetište (Čaba).

Hronostih njen jeste: 'Vječna zadužbina'.

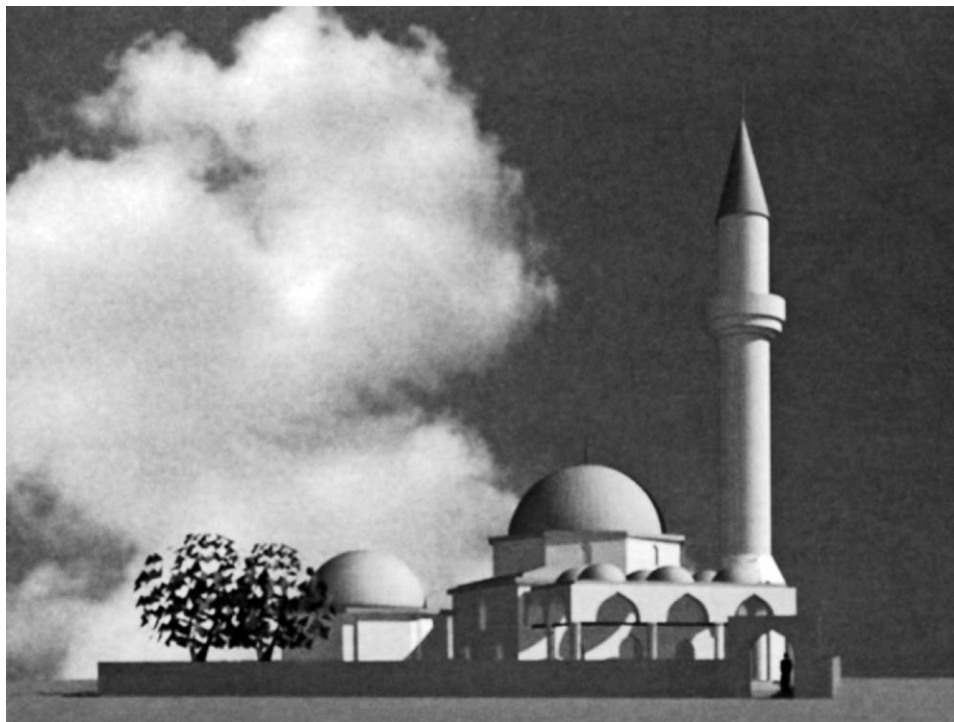
(966. = 1558./59. godine).¹³

Ta džamija je vrlo svijetla, a nalazi se na desnoj strani glavne ulice kada se izađe [izlazi, op. a.] iz Srednjeg grada. To je vrlo svijetla džamija sa kupolom pokrivenom čistim plavim olovom. Ona je duga i široka u dužini i širini tačno po stotinu koraka¹⁴. Njen mimber i mahfil su jednostavni i lijepi. Sva je umjetnički vrlo lijepo izgrađena. U vanjskom predvorju dižu se, na šest stubova od čistog bijelog mramora, sedam kupola pokrivenih plavim olovom, tako da ovako lijepe džamije nema ni na jednoj krajini. Ona ima prostrano dvorište ograđeno čvrstim zidom od cigala. U unutrašnjosti dvorišta nalaze se četiri visoka stabla kojima je ono ukrašeno i koje stoga predstavlja hladovito odmaralište. Ta džamija ima divan i umjetnički jako lijepo izrađen visoki minaret.“

¹² Šabanović u komentaru prijevoda upozorava na preveličan broj osječkih bogomolja, dok Moačanin i Jurin Starčević (2014: 83; 2016: 94) provjeravajući navode u autografu, nalaze precizniji podatak: 6 džamija u kojima se moli petkom i 40 mesdžida, buka, musalla, ejna i mezgita – ukupno 46 mibraba – što je 20 manje negoli u Šabanovićevom prijevodu, no i dalje je svakako pretjerano.

¹³ Šabanović napominje da je Kasim-paša, prema ovoj dataciji, osječku džamiju podigao u vrijeme kada je već bio budimski ili temišvarski beglerbeg. Moačanin (1989: 85; 2016: 96) navodi mogućnost da je ta džamija podignuta na mjestu starijega srušenoga drvenog mesdžida.

¹⁴ Dimenzija je pretjerana, promjer središnjega džamijskoga molitvenog prostora (*orta yeri*) kod monumentalnih je kupolnih džamija u našim krajevima 8,5-13,5 m (najčešće oko 10 m), dakle, po prilici i toliko ili malo više koraka.

*Sl. 1. Osijek, džamija Kasim-paše [3D rekonstrukcija: Darko Sigmund]
(*spomenuta kod Čelebija)*

„U toj varoši nalazi se još i Mustafa-pašina¹⁵ džamija. Premda je pokrivena ćeremitom¹⁶, ta džamija ima mnogo posjetilaca, jer je to vrlo svijetla džamija koja se nalazi u čaršiji i bazaru na vrlo prometnom mjestu. Na vratima te džamije nalazi se ovaj natpis:

*Mustafa-paša podiže ovaj hram milosti božje.
Eto, to je put vjere. Oni koji dostojno ustraju na tom putu
Jesu askete koji stiču približenje gospodu.
Hronostih ove džamije rekoh ovako:
'Stjecište božje milosti, boravište pobožnih ljudi'.¹⁷*

Osim tih džamija ima ovdje četrdeset mahalskih mesdžida,¹⁸ nastavlja Čelebi te dodaje da „po džamijama profesori koji drže javna predavanja predaju i svetu tradiciju“ (Č: 367-368).

¹⁵ Mustafa-paša Filibeli je oko 1563. bio požeški sandžak-beg pa je u to vrijeme moguće datirati i izgradnju osječke džamije.

¹⁶ Konusni zaobljeni crijep, kupa-kanalica

¹⁷ Prema izračunu brojčane vrijednosti riječi kronostiha dobije se hidžretska godina 970. (=1563.)

¹⁸ Usporedi bilj. 12.

Inače, uz Kasim-pašinu i Mustafa-pašinu džamiju stajala su i njihova turbeta, o kojima će kasnije biti riječi (Č: 370-371).

Kasim-pašina džamija s turbetom vakifa arheološki je istražena, a tlocrt njenih temelja prezentiran je specifičnim popločenjem na današnjemu Križanićevu trgu ispred isusovačke crkve sv. Mihaela u osječkoj Tvrđi (Minichreiter, 1984: 55-58, 69-74, 78-81). Mustafa-pašina džamija nije iskopavana, no precizno je ubicirana na prostoru parka pokraj Tvrđe, oko 75 m zapadno od tzv. Filibelijevog bastiona (Mažuran, 1994: 225).

U Valpovu Čelebi bilježi: „Na kraju kule [pokraj kule, op. a.] nalazi se Sulejman-hanova džamija. Njen minber (anvon) je obojen raznobojnim bojama kao kameleon“ (Č: 491).

U Iloku je Čelebi svih devet bogomolja precizno zabilježio imenima, lokacijom i ponekim opisnim podatkom. U tvrđavi se nalazila Sulejman-hanova džamija (vjerojatno neka od preuređenih srednjovjekovnih crkava) i džamija sakabaše Mehmed-age u blizini hamama. Upravo po tome detalju lako ju je locirati jer spomenuti hamam i danas postoji (jedini je u Hrvatskoj), a nasuprot njega stoji i turbe (također jedino u nas) ili je to možda paviljon šadrvana u haremu negdašnje džamije. Geosnimanje još postojećih temelja ove džamije dalo je podatke za njenu virtualnu rekonstrukciju iz koje je vidljivo da je pripadala kupolnom tipu s troljnom otvorenom sofom (Rimpf, Arbutina, 2018). Nadalje, Čelebi navodi: „U tome gradu u vanjskoj tvrđavi, pred Čaršijskom džamijom nalazi se jedna odlična kafana s lijepim vidikom... Ta kafana je na glavnoj ulici“. Dalje – „...u čaršiji iduć glavnom ulicom nalazi se Mehmed-begova džamija. To je divna i dobro posjećena džamija, u kojoj se obavljaju tri molitve dnevno“. Na vrhu iste čaršije putopisac locira Arslan-begovu džamiju, uz nju je stajala „...jedna česma kao voda života“, dok se sa strane te džamije širilo gradsko groblje. Hadži-Islamov mesdžid nalazio se na putu kojim se s brijega spušta prema skeli na Dunavu, a još niže, kako Čelebi navodi – „lijevim putem do kraja“ – stajala je džamija Kučuk-Mehmed-bega. Za Mustafa-begov mesdžid kaže da je „na suprotnoj strani odatle“ (?); Kara-Belaov mesdžid nalazio se „nešto navije“ (Č: 523-524).

Sl. 2. Ilok, džamija Mehmed-age [3D rekonstrukcija: Dražen Arbutina, Andrea Rimpf] (*spomenuta kod Čelebija)

2.4. Pitanje „Carevih“, „Sulejman-hanovih“ i „tvrđavskih“ džamija

Izdvojenu i kod Čelebija najčešće spominjanu skupinu džamija prepoznajemo po atributu „Sulejman-hanova džamija“ ili u istom značenju – „Careva džamija“ ili „Časna džamija“ (iako dva potonja naziva ne moraju nužno biti vezana za Sulejmana jer su džamije podizali i kasniji sultani). Navodi ih gotovo u svakome gradu ili utvrđi koje je posjetio, pri čemu su u manjim mjestima to bile i jedine zabilježene džamije. Tamo gdje je Čelebi spomenuo i njihovu mikrolokaciju, odreda je riječ o bogomoljama smještenima u utvrđi ili negdje u neposrednoj blizini pa toj skupini možemo pridružiti i niz lokaliteta na kojima Čelebi spominje neimenovane „tvrđavske džamije“, ili „male džamije za vojnike“, nesumnjivo iste provenijencije i namjene. Radi statistike ovih triju srodnih skupina džamija, valja navesti lokalitete gdje ih je Čelebi zabilježio:

- *Sulejman-hanove džamije* – sve smještene u tvrđavama (Č: 159, 219, 220, 232, 241, 358, 366-367, 491, 523): Knin, Jasenovac, Dubica, Cernik, Brod, Vukovar, Osijek („pred kapijom citadele“), Valpovo („na kraju kule“) i Ilok; prema autografu Sulejman-hanova džamija je postojala i u Pakracu (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87);
- *Careve džamije*¹⁹ – u tvrđavama (Č: 152, 219): Sinj (*Hünkar camii*) i Gradiška;
- *tvrđavske džamije* – bez drugih atributa (Č: 157, 198, 223, 226, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 357, 373, 374, 468, 527): Vrlika, Klis, Lika, Udbina, Si-

¹⁹ U Šabanovićevu prijevodu, gdje se spominju, *Careve džamije* su pisane velikim slovom, dakle kao naziv džamije, a ne kao atribut, pa je i ovome radu zadržan taj oblik navođenja.

sak („džamija za kapetana i njegove vojnike“), Kraljeva Velika, Bijela Stijena, Sirač, Stupčanica, Virovitica, Moslavina i Norin; ovdje se mogu pribrojiti i *palanke* kao specifičan tip utvrđenih naselja na glavnim putevima gdje je Čelebi također zabilježio džamije: Tovarnik, Sotin, Dalj („unutar tvrđave“ navode se i džamija i mesdžid!), Darda (džamija „u tvrđavi“) i Baranja; u autografu zabilježena je i jedna do sada nepoznata džamija unutar utvrde u Voćinu kod Slatine (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87).

Tih ukupno 29 carskih džamija (s dopunama iz autografa 31) različitih nomenklatura tek su dio ove specifične skupine jer mnoga mjesta (osobito izdvojene utvrde s aktivnom posadom) Čelebi nije ni posjetio, kao ni neka naselja, primjerice Slatinu u kojoj se prema defterskim popisima također nalazila carska džamija (Hafizović, 2016: 175) i već spomenuti Kaptol gdje su 1579. popisane dvije carske džamije (Sulejmana i Selima II.). U 17. stoljeću je tvrđavska džamija postojala i u Kamengradu (Moačanin, 1997: 86-88), dok u Požegi koju Čelebi jest posjetio carsku džamiju ne navodi iako su ondje tada postojale carske džamije čak triju sultana (Moačanin, 1997: 64, 68).

Mada nose ugledne nazive po caru-*vakifu*, ovo u pravilu nisu bile ni najveće ni najljepše islamske bogomolje na našim prostorima (neke se opisuju kao „male džamije“, poput onih u gradu Moslavini²⁰ na Dravi i Virovitici), ali svakako jesu najstarije jer su bile prve koje su osmanske vlasti utemeljile na novoosvojenim područjima (Moačanin, 2001: 83). Stoga Moačanin (1999: 147) s pravom smatra da su sve naše carske džamije nastale do kraja 16. stoljeća do kada su i osmanska osvajanja na hrvatskom ozemlju okončana. One su bile simboli pobjede i nove vjere koju sultan donosi te su nerijetko utemeljene već u prvim danima po osvajanju. Često su to tek u najnužnijim elementima adaptirane zatečene građevine i prostori, npr. katoličke crkve i kapele uz tvrđave, poput onih u Valpovu, Osijeku, Brodu, vjerojatno i na Klisu (Č: 198, 241, 365, 491), koje su osim simbolične zadaće bile potrebne i za molitvu muslimanske vojne posade te osmanskih upravnih službenika. Ipak, bilo je i utvrda bez džamija (Moačanin, 1989: 57). Tijekom prvih nekoliko desetljeća, dok u procesu lokalne islamizacije ili doseljavanja u pojedinom naselju nije stvorena muslimanska većina, bile su to i jedine mjesne džamije, a u manjim su naseljima jedine i ostale jer valja imati na umu da Čelebi naše krajeve obilazi u drugoj polovini 17. stoljeća, već pri kraju osmanske vladavine kada izgradnje novih džamije više nije bilo.

2.5. Pitanje konverzija crkva-džamija-crkva

Poznato je da su Osmanlije u novoosvojenim područjima neke zatečene srednjovjekovne crkve i kapele iz praktičnih razloga pretvarali u džamije. Osobito se to

²⁰ Moslavina je oduvijek bila seosko naselje pa nije jasno zašto ju Čelebi imenuje „gradom“ (Č: 244).

dogadalo u prvim godinama i desetljećima osmanlijske vladavine dok u naselju još nije bilo muslimanske većine, kako je već objašnjeno uz pojam „carevih džamija“. Takvi postupci konfesionalnih konverzija vjerskih građevina u hrvatskim krajevima još nisu dovoljno istraženi pa osim pojedinačnih, često predajnih podataka i ne znamo o kojem se broju na ovaj način adaptiranih crkava-džamija radi.

Čelebi je na području Slavonije u *Putopisu* izrijekom spomenuo tri takva slučaja. U Požegi i Osijeku u džamije su bile preuređene velike franjevačke crkve posve drugačije arhitekture od osmanskih bogomolja, slično onome što je Čelebi odmah primijetio i kod crkve-džamije u Brodu. U manjim sredinama kod jednostavnih sakralnih objekata bez izrazitih stilskih i tipoloških odlika preadaptacije nisu morale biti jasno vidljive pa se i ne spominju.

Za Požegu Čelebi piše: „Najuređenija od njegovih džamija je *Šerklot*-džamija²¹. Ranije je to bio veliki manastir, a poslije osvojenja postala je divna džamija koja je poznata na cijeloj ovoj krajini“ (Č: 239).

U Osijeku Čelebi navodi: „Od svih najpoznatija je sultan-Sulejmanova džamija, koja se nalazi pred kapijom citadele i koja je u stara vremena bila crkva“ (Č: 367). I ovdje je riječ o negdašnjoj franjevačkoj crkvi smještenoj u *SI*. dijelu Tvrđe.

U brodskoj tvrđavi nalazi se „...jedna Sulejman-hanova džamija, koja je ranije bila crkva“ (Č: 241).

Za Sulejman-hanovu džamiju u valpovačkoj utvrdi, čijim je koloriranim interijerom Čelebi bio fasciniran (Č: 491), on ne spominje da je to prethodno bila katolička dvorska kapela (ova gotička građevina i danas postoji).

Zanimljivo je da Čelebi bilježi i jedan slučaj obrnute konverzije, iako ih je kasnije bilo mnogo više²², kada je negdašnja džamija na Klisu nakon mletačkog preuzimanja utvrde preuređena u crkvu na kojoj u vrijeme njegova dolaska već „ima veliko zvono“ (u toj je funkciji i danas).²³ O tome Čelebi navodi i jednu anegdotu:

²¹ Neobičan naziv *šerklot* tumači se fonetskom premetaljkom od *kloštar* (Moačanin, 1989: 136). U autografu Moačanin i Jurin Starčević (2014: 87) tu riječ preciznije iščitavaju kao *Šarkalut*. Nesumnjivo se radi o ranogotičkoj franjevačkoj crkvi sv. Duha koja i danas postoji. Zanimljivo je da je ova crkva, iako se nalazi na eksponiranom položaju na glavnome požeškom trgu, tek 1573. pretvorena u džamiju, dakle nekoliko desetljeća nakon osmanskog osvojenja grada. Gotovo je sigurno da je i druga požeška gotička crkva sv. Lovre (također još postoji) bila preadaptirana u džamiju.

²² Samo za primjer spominjem džamiju Mustafe-emina u Kninu, koja je 1688. preuređena u crkvu sv. Jeronima, zatim džamiju Šahin-age Terzibalića u Drnišu adaptiranu u crkvu sv. Barbare, kao i drugu drnišku džamiju Halil-hodže pregrađenu u crkvu sv. Ante (postoji i danas) te još postojeću klišku džamiju o kojoj pišem u nastavku (Jurin Starčević, 2009: 177, 184). Brojni su primjeri takvih obrnutih konverzija s pretvaranjem džamija u crkve zabilježeni ne samo u Dalmatinskoj zagori, već i u Lici i Slavoniji gdje je, primjerice, ranije navedena đakovačka župna crkva Svih svetih zapravo preuređena džamija Ibrahim-paše (Karač, Žunić, 2018: 82-83).

²³ Riječ je o džamiji Murad-bega Tardića iz 1537. (o njemu v. Kursar, 2017), inače najranijoj datiranoj džamiji na području Hrvatske. Mlečani su je nakon ponovnog osvajanja Klisa preuredili u crkvu sv. Vida, kada su srušili i minaret, te u toj funkciji ona još postoji čuvajući u svome arhitektonskom korpusu strukturu jedne od samo tri danas očuvane osmanske džamije u Hrvatskoj.

„Ovaj žalosni slučaj [mletačkog preuzimanja utvrde, op. a.] dogodio se u doba sultana Ibrahima. Veziri su udobrovoljili i umirili sultana Ibrahima rekavši mu: – Na bosanskoj krajini je izgubljena jedna *klisa*“ [= crkva; igrom riječi prikrili su gubitak utvrde Klis! op. a.] (Č: 153). Autograf o tome donosi i više detalja (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87).

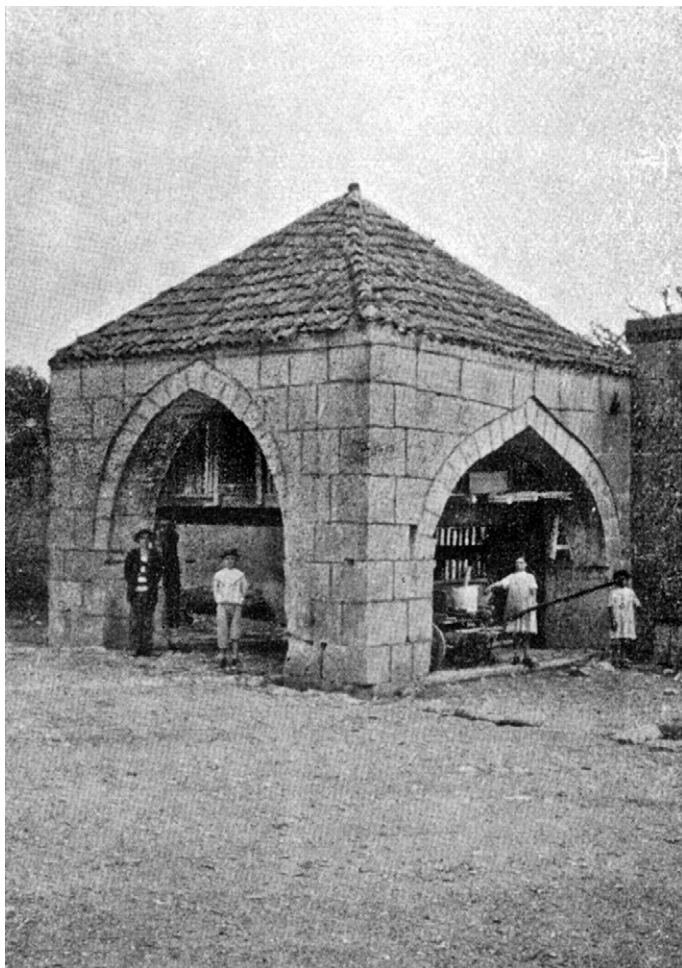
Sl. 3. Klis, džamija Murat-bega Tardića, preuređena u crkvu sv. Vida (*spomena kod Čelebija)

Novija istraživanja R. Bužančića ukazuju da je u supstrukciji džamije vjerojatno sačuvana srednjovjekovna crkva pa je i ovo možda slučaj dvostruke konverzije: crkva-džamija-crkva, poput požeških primjera.

3. Musalle

Nigdje u našim gradovima Čelebi, prema Šabanovićevom prijevodu, nije zapa-
zio *musallu* iako tu vrstu molitvenih prostora na otvorenom spominje u nekim
drugim balkanskim naseljima. Svakako musalle su postojale i u hrvatskim nama
susjednim područjima već u 16. stoljeću pa su izrijeком zabilježene u defterima
Požege (1579.) i Mitrovice u Srijemu (1581.) (Moačanin, 1989: 121; Moačanin,
1997: 30, 47, 90; Moačanin, 1999: 147). U Vukovaru su razmatrane tri moguće
lokacije musalle, a u Požegi je Z. Uzelac predložio uvjerljivu ubicaciju na prostoru
trga ispred crkve sv. Terezije (Karač, Žunić, 2014: 55-56, 299). Nedavna provjera
opisa Osijeka u Čelebijevu autografu ipak donosi i bilješku o musalli „za molitvu
o bajramima“ koju Moačanin (2016: 95) oprezno ubicira u blizinu Kasim-pašina
hamama i sebilja.

Sl. 4. Vrana, šadrvan džamije i musalle u Maškovića-hanu

4. Tekije

Specifičan tip islamske semireligijske arhitekture su derviške *tekije* koje u svom sklopu uz stambeni dio redovito sadrže i zajednički obredni prostor – *semâhânu* (Čaušević, 1997: 673). Tekije često imaju i funkciju besplatnog konačišta s dobrotvornom kuhinjom za hadžije i putnike (*musafirhanu s imaretom*) kada se nazivaju *zavije*, a mnogo rjeđe drže i vjersku školu, internat ili 'medresu za derviše', pa ih tada valja imenovati *hanikahom*²⁴ iako se sva tri pojma, koji podrijetlo vuku iz različitih jezika²⁵, često koriste i kao sinonimi (Čaušević, 1986: 561). Od derviških redova u našim su krajevima djelovali tarikati melamija, halvetija i sinanija (Moačanin, 1989: 231; Vlašić, Aydemir, 2015: 114).

Na području Hrvatske nije sačuvan niti jedan tekijski sklop pa o njihovu izgledu možemo suditi samo prema komparativnim primjerima s drugih osmanskih prostora – primjerice Bosne – gdje ih danas ima tek nekoliko. U tapu-defterima tekije se ponekad spominju kao porezne jedinice (npr. ako su posjedovale vakufske mlinove ili agrarna zemljišta za uzdržavanje), a o njihovome mogućem postojanju posredno svjedoče i poimenični popisi žitelja u mufassalima, gdje se derviši navode kao oznaka „zanimanja“ ili ih nalazimo zabilježene pod nazivima *-baba*, *-dede*, *-sufi* i sl.

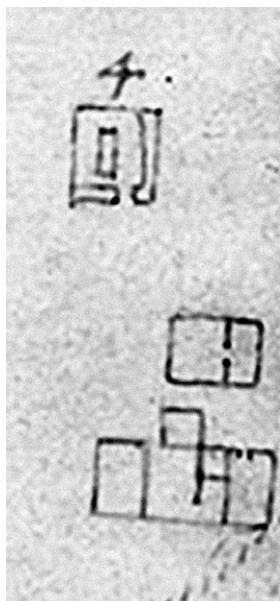
Evlija Čelebi je na užem hrvatskom prostoru zabilježio barem 14 tekija u osam gradskih naselja – sve u Slavoniji i Srijemu, niti jednu u Lici ili Dalmaciji – pri čemu ih spominje kratko, tek u nabranju važnijih građevina, dok je detaljnije opisao samo znamenitu Hindi-babinu tekiju u Vukovaru. Redoslijedom lokaliteta koje je Čelebi u našim krajevima posjetio, u *Putopisu* je zabilježio tekije u Cerniku (1), Pakracu (2), Vukovaru (1), Osijeku (4), Nijemcima (3), Valpovu (1), Iloku (1) („tekija siromašnih derviša“) te Voćinu – današnjem Šarengradu (1?), gdje tekije navodi u množini pa ih je moglo biti i više (za navedene lokalitete – Č: 232, 235, 358, 359, 369, 376, 377, 488, 491, 511, 524, 526).

Gotovo još toliko, prema Čelebiju, bilo ih je i u gradovima istočnog Srijema, što je zanimljiv komplementarni podatak iako te tekije ne ulaze u područje ovog istraživanja.²⁶ Mnogo je tekija Čelebi zabilježio i u susjednoj Bosni te diljem Balkana, što temu derviških sjedišta u Hrvatskoj smješta u širi islamizacijski kontekst (Čehajić, 1986; Gaši, 2013).

²⁴ Jedina tekija u međurječju Drave, Save i Dunava koja je funkcionirala kao hanikah nalazila se u Grgurevcima u Srijemu (Moačanin, 1989: 229) što je, međutim, izvan našega zemljopisnog obuhvata.

²⁵ Izvorne provenijencije i preuzimanja tih riječi u drugim jezicima u literaturi se različito tumače, najčešće: *zâwiya* (arap.); *khânqâh* (perz.); *tekke* (tur. prema arap. *takiyya*).

²⁶ U Srijemu, izvan današnjih granica Hrvatske, Čelebi ih navodi još 12 u 9 naselja i to u: Zemunu (1), Mitrovici (3), Rači (2), Grgurevcima (1), Fruškoj? (1), Slankamenu (1), Karlovcima (1), Petrovaradinu (1), Čereviću (1). Prema njegovim podacima tekija raznih vrsta na cijelome slavonsko-srijemskom području ukupno je bilo 27 u 18 naselja, što je dojmliiv broj i znatna gustoća za neveliki prostor.

Sl. 5. Vukovar, detalj sklopa Hindi-babine tekije na planu osmanskoga grada, 1687. (*spomenuta kod Čelebija)

Vukovarsku tekiju – zapravo zaviju jer je služila i kao musafirhana (Moačanin, 1989: 227) – Evlija je posjetio čak tri puta²⁷ (Čelebi, 2010: 113), u njoj je večerao, zanoćio i razgovarao s dervišima, o čemu je zapisao:

„Tu postoji... jedna Hindijeva tekija koja se nalazi na vrhu suprotne strane mosta... Grob Hindi-babe. – Na suprotnoj strani toga mosta, upravo na kraju samog mosta, nalazi se jedno izletišta i mjesto za teferič koje je bogato zelenilom, vinogradima, baščama, ružama i raznim cvijećem poput rajске bašče.“ Zatim piše o turbetu Hindi-babe i potom nastavlja: „To mjesto je konačište, tekija i svratište brojnih posjetilaca, putnika i namjernika. Ja siromah, nisam htio da odsjednem i konačim ni kod jednog mjesnog prvaka, nego sam krenuo u tu tekiju i tu zakonačio. Vodio sam prijateljske razgovore sa svim dervišima. Tu sam zatomio glad jednim ćevapom, koliko je bog dao. Ja sam predvodio obred za dušu toga svetitelja i pročitao suru Jasin za njegovu dušu. Poslije jacije izmolio sam moj sistem molitava i blagodarenja. Zatim sam pročitao dvije posljednje glave Kur'ana, završnu molitvu i legao.“ (slijedi san u kojemu Čelebiju dolazi Hindi-baba s proroštvom). „Ujutro sam za ljubav bogu zaklao kurbana i podijelio dervišima koji su se nalazili u Hindi-babinoj tekiji“ (slijedi opis Hindijeva proroštva Sulejmanu da će pobijediti kod Mohača) [lipanj 1663.] (Č: 358-360).

U studenom iste godine Čelebi ponovno prolazi kroz Vukovar, pri čemu ne spominje tekiju, ali kaže da je posjetio Hindi-babin grob za koji već znamo da se nalazio u vrtu tekije (Č: 376-377). I sljedeće godine Čelebi je boravio kod vukovarskih derviša: „Tu sam u Hindi-babinoj tekiji zaklao jedan kurban i podijelio ga sirotinji.“ Spominje i da je ponovno hodočastio Hindi-babinom grobu. [1664.] (Č: 511).

Prema Čelebijevu zapisu ovu je tekiju uvakufio osobno sultan Sulejman kojemu je Hindi-baba 70 dana prije mohačke bitke prorekao trijumf. „Poslije pobjede Sulejman-han je zemljište na kom se nalazi ova tekija poklonio Hindi-babi i tu su ga sahranili“ (Č: 360). Moguće je da je tekija utemeljena već u jesen 1526. odmah nakon mohačke vojne – po čemu bi to bila prva derviška ustanova i uopće prvi islamski religijski objekt na hrvatskim prostorima – a moguće je i kasnije utemeljenje (Čelebijeva bilješka ne mora biti točna), pri čemu je *terminus ante quem* njezina

²⁷ Kasaba Vukovar s jakom tvrđavom nad Dunavom (u rangu nahije, potom i kadiluka) nalazila se na prometno vrlo frekventnome Budimskom drumu, ujedno i strateškome mjestu gdje je Sulejman izgradio most preko močvara Vuke, pa je grad često opisivani, a Hindi-babina tekija je zabilježena i kod nekih zapadnih putopisaca (Karač, Žunić, 2018: 312-317).

nastanka 1566. kada Sulejman umire. Znatno prije Čelebija tekiju je zabilježio i Bartol Kašić 1612. (Ratkovčić, 2014: 57). Prema lokalnoj vukovarskoj historiografiji sklop tekijskih zgrada održao se još 50 godina nakon odlaska Osmanlija jer je ondje bilo smješteno prvo sjedište vukovarskog vlastelinstva Küffstein-Eltz te je tekija strušena istom 1737. kada se na tome mjestu gradi grofovska kurija, a potom i veliki dvorac obitelji Eltz (Karač, Žunić, 2018: 315-317).

*Sl. 6. Vukovar, idealna vizurna rekonstrukcija sklopa Hindi-babine tekije
[3D rekonstrukcija: Dario Šošić]*

Prethodno navedene tekije zacijelo nisu sve koje su u nas postojale jer neka mjesta Čelebi nije posjetio, u nekim su gradovima do njegova vremena rane tekije već bile ugašene, npr. vukovarska zavija Gavsi-dede popisana u TD 549, 1566.-68. (Karač, Žunić, 2018: 315), a ponegdje je fokus putopisca bio na drugim temama pa mnoge objekte ne spominje iako su postojali. Takav je primjer Požege, uz Osijek nesumnjivo najrazvijenijega našega grada osmanskog doba, u kojoj Čelebi tekije ne bilježi, no iz drugih izvora znamo da su postojale barem dvije. Već 1550. djeluje Ulama-pašina zavija (služila je i kao musafirhana) koja je zbog kulturnoga groba derviša Hasan-efendije bila i mjesto hodočašća, po ugledu odmah iza vukovarske tekije (Moačanin, 1989: 82, 231; Moačanin, 1999: 151; Hafizović, 2011: 279-280; Hafizović, 2016: 45-46, 68-69, 134, 161, 185). Od nje se u lokalnoj požeškoj toponomastici do danas održao naziv *Tekija* za još postojeću tursku česmu, a to je i recentni naziv ulice ispod brda Sokolovac u kojoj se česma nalazi (Ratkovčić, 2014: 58-59).

Sl. 7. Požega, česma Tekija, ostatak negdašnje Ulama-pašine zavije

Spomenimo da je postojanje tekija, sudeći prema imenima osoba u tapu-defterima 16. stoljeća uz koja su dodane derviške oznake (-baba, -dede, derviš), pretpostavljeno još i u Dalju, Vidovcima, Đakovu, a jedno se selo u blizini Požege i danas zove Dervišaga. U nedavno publiciranom Čelebijevu autografu zabilježena je i jedna zavija u Voćinu (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87).²⁸

²⁸ Moačanin je mišljenja da se ovaj zapis odnosi na slavonski Voćin (kod Slatine), a ne na 'srijemski' Voćin (današnji Šarengrad) koji je Čelebi na drugome mjestu također spomenuo kao naselje s postojećom zavijom. Sumiramo li Čelebijeve podatke, broj takvih ustanova koje su postojale na području današnje Hrvatske je zapravo 15 u 9 naselja.

5. Medrese

Iako su *medrese* (arap., tur.) primarno obrazovne institucije – srednje i više islamske škole za edukaciju vjerskih službenika – one su i religijske ustanove znatnog utjecaja. U arhitektonskom sklopu uvijek su imale i molitvene prostore pa ih nesumnjivo možemo svrstati u one Čelebijeve „mihrabe“ koje putopisac ponekad navodi umjesto broja džamija.

Evlija Čelebi medrese je vidio u samo pet naših gradova – svi su u Slavoniji – gdje je zabilježio ukupno 11 takvih ustanova: u Pakracu (3), Osijeku (4) „...nastavna zavoda u kojima predaju naučnici“, među kojima su se naročito isticale vakufske medrese sandžak-begova Kasim-paše i Mustafa-paše, Valpovu „u Varoši“ (1), Voćinu [Šaregradu, op. a.] (gdje se spominje množina, no postojala je barem jedna) i Iloku (2) „...medrese za studente“ (za navedene lokalitete – Č: 235, 368, 491, 526, 524).

U Čelebijevu autografu nekoliko se medresa spominje i u Drnišu (Moačanin, Jurin Starčević, 2014: 87).

Bilo ih je i u nekim drugim gradovima gdje ih putopisac ne bilježi, primjerice u Požegi (Moačanin, 1997: 92), a još nekoliko je zabilježeno i dalje na istoku, u Srijemu, izvan današnjih granica Republike Hrvatske (Karač, Žunić, 2018: 57). Kako vidimo, broj im je na ovim prostorima svakako bio veći od 11 koliko je spomenuto u postojećem prijevodu *Putopisa*. Detaljnije o medresama Čelebi nije pisao pa nam nisu poznati ni izgled ni preciznije urbane lokacije tih ustanova, ali je zanimljiva njegova napomena da „U ovim krajevima stanovništvo jako mnogo cijeni i poštuje naučnike“ (Č: 368).

6. Turbeta

Čelebi je grobna turbeta (tur. *türbe*, arap. *turba*) zabilježio u samo tri naša grada – Osijeku, Vukovaru i Iloku – a kako je tih ukupno 6 mezarskih spomenika navedeno poimenično nema sumnje da su podaci točni.

Pošavši iz Iloka prema Šaregradu Čelebi piše da je došao do „...svetišta (*ziyaret*) Medžnun-babe“ [negdje na zapadnom izlazu iz grada, op. a.] (Č: 525), što možemo protumačiti kao turbe navedenog derviša. Neobično je što Čelebi ne spominje turbe uz iločku Mehmed-aginu džamiju u tvrđavi nedaleko od hamama, iako opisuje i tu džamiju i kupalište, posebno stoga što ta slikovita građevina i danas postoji te je jedini sačuvani primjer osmanske grobne arhitekture u Hrvatskoj. To možda govori u prilog nedavno iznesenome mišljenju stručnjaka turske agencije TIKa da ovo i nije turbe, već paviljon džamijskog šadrvana, arhitekture slične šadrvanu u Maškovića hanu u Vrani (Karač, Žunić, 2018: 57, 59). Teza se čini vjerojatnijom od pretpostavke da je turbe podignuto tek nakon Čelebijeva posjeta (Ratković, 2014: 63).

Sl. 8. Ilok, turbe (ili šadrvan?) Mehmed-agine džamije

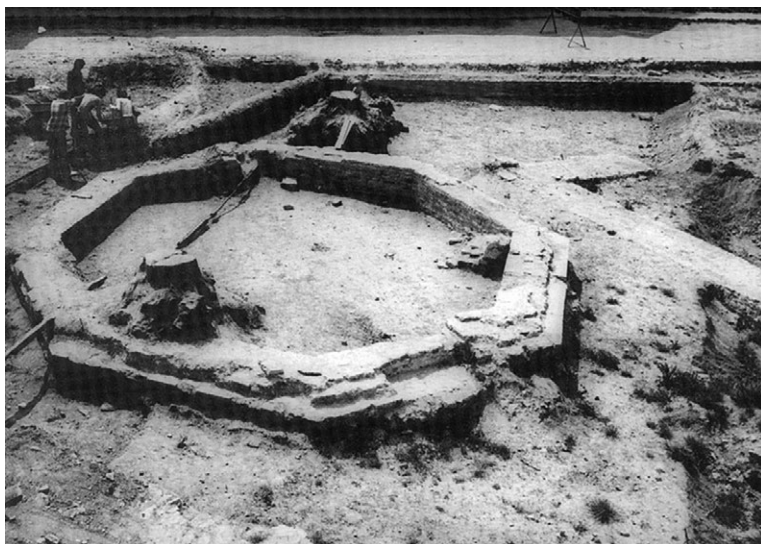
O kultnome grobu u već ranije opisanoj derviškoj tekiji u Vukovaru Čelebi piše: „Tu se nalazi jedno turbe u kome počiva Hindi-baba, potomak roda Muhamedova. Neka mu bog posveti tajnu!“ [lipanj 1663.] (Č: 359). U drugom dolasku Čelebi bilježi: „Ja sam tu posjetio grob sultana Hindi-babe, koji se nalazi na vrhu mosta. Naime, ranije, kada sam prolazio na vojnu, ja sam usnio ovog svetitelja i u snu dobio od njega radosnu vijest koja je glasila: – Ako bog da, opet ćeš doći zdrav i sa plijenom. Bogu hvala, ja sam došao sretno u ovo mjesto, zaklao kurban i počeo da čitam Kur'an za njegovu dušu, kako sam se ranije zavjetovao. Dabogda da me njegov blagoslov uvijek prati!“ [studenj 1663.] (Č: 366-367). Sljedeće godine Čelebi je treći put posjetio tekiju „...a zatim hodočastio Hindi-babin grob“ [1664.] (Č: 511).

Zanimljivo je da je na karti Vukovara koju su španjolski mjernici crtali neposredno nakon izгона Osmanlija 1687./88. pozicija Hindi-babina turbeta označena numeričkom oznakom za džamiju (legenda: *mosquea*) jer zapadni geodeti vjerovatno nisu znali raspoznati o čemu je riječ, a po arhitekturi (možda i kupolnoj) to se turbe, po svoj prilici zatvorenog tipa, doimalo kao mala džamija (Karač, Žunić, 2018: 321-323).

U Osijeku Čelebi je zabilježio čak četiri turbeta: „Tu se nalazi turbe Kasim-paše, koji je pokopan u jednom olovom pokrivenom i svijetlom mauzoleju pod kupolom u dvorištu njegove džamije. U Varoši se nalazi i grobnica Mustafa-paše, koji počiva

u blizini svoje džamije. Blizu panađura, na putu koji vodi u grad Valpovo, nalazi se Bajram-babino turbe. Na jugoistočnoj strani, na Beogradskom drumu, u baščama nalazi se Husrev-babino turbe“ [lipanj 1663.] (Č: 370-371).

Spomenuto Kasim-pašino turbe zatvorenoga oktogonalnog tlocrta arheološki je istraženo i „parternom grafikom“ prezentirano u pločniku trga ispred današnje crkve sv. Mihovila u Tvrđi (Minichreiter, 1984: 55-58, 69-74, 78-81), a za džamijski sklop Filibeli Mustafa-paše u kojemu se nalazilo i njegovo turbe poznata je ubikacija u parku *Jl. od Tvrđe* (Mažuran, 1994: 223). I dok su prva dva turbeta reprezentativne grobnice znamenitih sandžak-begova, druga dva su pripadala nepoznatim dervišima o kojima ni Čelebi nije znao reći ništa.

*Sl. 9. Osijek, arheološka istraživanja Kasim-pašino turbeta
(*spomenuto kod Čelebija)*

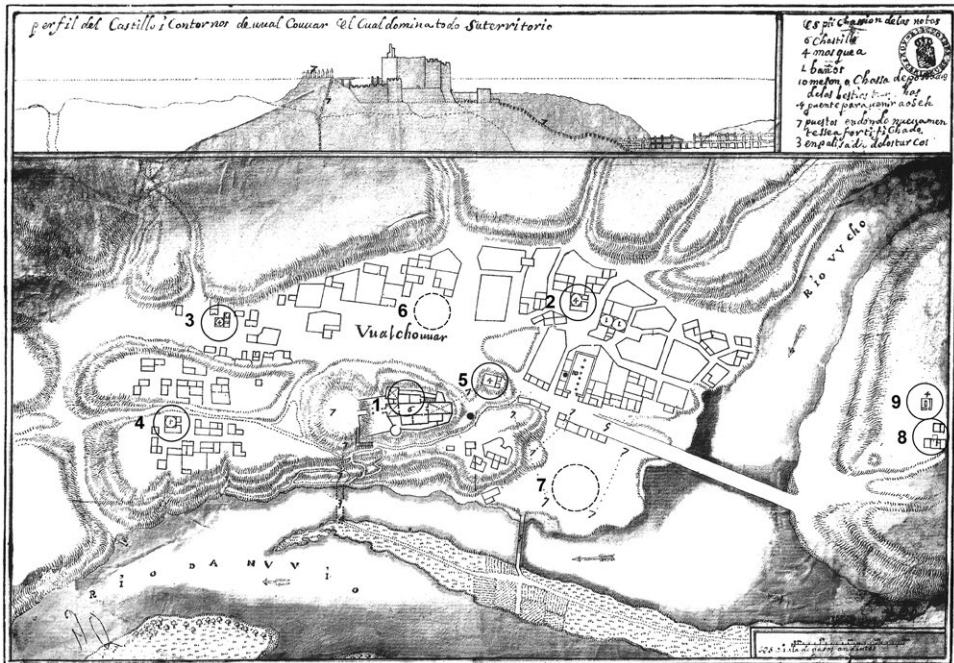
Turbeta je u Hrvatskoj nesumnjivo bilo još, a neka koja Čelebi ne spominje, iako su u međuvremenu srušena, poznata su iz drugih izvora – npr. turbe Halil-bega Memibegovića u Visuću kod Udbine i Mustafe-efendije u Kninu, a čak su tri zabilježena u Požegi: Hasan-efendije (mjesto hodočašća u tekiji), Dönmez-begovo i dizdara Ahmeda; zatim je pretpostavljeno Ahmed-agino turbe u Vukovaru, a znamenito turbe Mustafe ef. Gaibije na obali Save kod Stare Gradiške postojalo je do 1954. kada je razgrađeno i preseljeno na bosansku stranu. (Moačanin, 1997: 45, 66; Ratković, 2014: 62-66; Hafizović, 2016: 151; Karač, Žunić, 2018: 67-69, 323)

7. Zaključak

Putopis Evlije Čelebija najiscrpniji je i nesumnjivo najzanimljiviji narativni izvor o izgledu naših naselja u posljednjoj etapi osmanske vladavine koji, uz ostalo, sadrži i dragocjene podatke o brojnosti, rasprostranjenosti, prostornom položaju, nazivima, izgledu, a ponegdje i datacijama džamija i drugih islamskih vjerskih objekata na području Hrvatske 1660.-1664. godine. To je vrijeme kada pouzdanih tapu-deftera više nije bilo pa je Čelebijeve faktografije tim vrijednija. Tako je putopisac u našim krajevima zabilježio čak 196 molitvenih ustanova i to 165 džamija i mesdžida, uz još 31 građevinu „s mihrabom“, poput medresa, tekija, turbeta i dr.

Za većinu lokaliteta Čelebi donosi uvjerljiv broj džamija, ponegdje potkrijepljen točnim nazivima i opisima, s iznimkom Osijeka, Cernika i Gradiške gdje su podaci nesumnjivo pretjerani, što će zahtijevati usporedbu s autografom. Na hrvatskim prostorima brojnošću dominiraju male i uglavnom nereprezentativne tvrđavske bogomolje (unatoč uglednim atributima „Carske“ ili „Sulejman-hanove“ džamije), dok rijetki reprezentativni primjeri velikih kupolnih džamija datiraju iz druge polovine 16. stoljeća. Najmonumentalnija u Hrvatskoj bila je Kasim-pašina džamija u Osijeku (možda slična još postojećoj velikoj džamiji istog vakifa u Pečuhu?), koju Čelebi detaljno opisuje ostavljajući slikoviti trag o njezinu izgledu, a iz kronostiha posvetnog teksta određuje joj i preciznu dataciju.

Unatoč bogatstvu arhitektonskih podataka koje nudi Čelebijeve tekst, možemo pretpostaviti da je broj džamija (i drugih „mihraba“) u stvarnosti bio i veći jer, primjerice, od tri danas očuvane džamije u Hrvatskoj, dvije – one u Drnišu i Đakovu – u *Putopisu* uopće nisu zabilježene iako su postojale, a Čelebi je te gradove posjetio. S obzirom na to da se ova studija oslanja na ne posve pouzdan i zbog lošeg izvornika necjelovit Šabanovićev prijevod, za očekivati je da će nedavno publicirani autograf *Seyahatnâme* donijeti znatne dopune, nove podatke o džamijama te mogućnost provjere dvojbjenih mjesta u tekstu, osobito ako se doskora realizira najavljeni novi hrvatski prijevod.

Sl. 10. Vukovar, topografija osmanskih religijskih građevina na planu grada iz 1687.:

1. Sulejman-hanova džamija; 2. Čaršijska džamija; 3.-5. mahalski mesdžidi;
  6. i 7. mogući položaji musalle; 8. Hindi-babina derviška tekija; 9. Hindi-babino turbe
- (*sve građevine spomenute su kod Čelebija)

Literatura

- Abadžić Navaey, A. (2009). Turska književnost. U S. Ravlić (Ur.), *Hrvatska opća enciklopedija*, 11 (str. 102-105). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Andrić, M. (2012). Simpozij o Evliji Čelebiju. *Scrinia Slavonica*, 12, 377-380.
- Andrić, M. (2017). Evliya Čelebi Seyahatnamesi'nin Bugünkü Hırvatistan'ı Anlatan Bölümlerinin Eski Yugoslavya Dillerine Çevirileri ve Yankıları. U S. A. Kahraman, M. Çiçekler (Ur.), *Doğumunun 400. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Evliya Celebi ve Seyahatname'si toplantısı bildirileri* (str. 29-33). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları
- Andrić, M. (2018). Polazište hrvatskog prijevoda *Putopisa* Evlije Čelebija. *Filologija*, 71, 1-23.
- Andrić, M. (2019). „Moj kralju, bane i herceže!": nominalni oblici oslovljavanja u *Putopisu* Evlije Čelebija. *Historijski zbornik*, 72 (1), 29-46.

- Çelebi, Evliyâ b. Derviş Mehemed Zillî (1998.-2007.). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâme-si...*, I-X. Dağlı Yücel i dr. (Prir.). Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Čaušević, E. (1986). Hanikah. U J. Sirotković (Ur.), *Enciklopedija Jugoslavije*, IV (str. 561). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Čaušević, E. (1997). Tekija. U A. Vujić (Ur.), *Hrvatski leksikon*, 2 (str. 673). Zagreb: Naklada Leksikon d.o.o., Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Čelebi, E. (1996). *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (H. Šabanović, prev.) [3. (5.) izd.]. Sarajevo: Sarajevo – Publishing.
- Čelebi, E. (2010). Hindi-babina tekija u Vukovaru [excerpt iz Putopisa]. *Behar*, XIX (93-94), 113.
- Čehajić, Dž. (1986). *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Gaši, A. (2013). Tekije i tarikat u „Putopisu“ Evlije Čelebije. *Kelamu 'l Šifa*, IX (32-33-34), 197-198.
- Hafizović, F. (2011). Slavonija – pitanje uloge derviša u širenju islama. U R. Hafizović (Ur.), *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželaluddina Rumija* (str. 277-283). Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Naučnoistraživački institut Ibn Sina.
- Hafizović, F. (2016). *Požeški sandžak i osmanska Slavonija. Sabrane rasprave*. Zagreb – Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje [Studije, knj. 21].
- Hasanović, A. (Ur.). (2019). *Islamski enciklopedijski almanah*. Zagreb: Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj.
- Jurin Starčević, K. (2009). Osmanska graditeljska baština srednjega jadranskoga zaleđa u povijesnoj perspektivi. U D. Roksandić; D. Agičić (Ur.), *Spomenica Josipa Adamčeka* (str. 167-187). Zagreb: FF Press.
- Kafadar, C. (2014). Evliya Çelebi in Dalmatia: An Ottoman Traveler's Encounters with the Arts of the Franks. U *Dalmatia and the Mediterranean* (str. 59-78). Leiden: Brill [ser. Mediterranean Art Histories, Vol. 1].
- Karač, Z. (2010). Tursko-islamska arhitektura i umjetnost. U M. Pelc (Ur.), *Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici* (str. 394-415). Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, Školska knjiga.
- Karač, Z. (2011). Turkish-Islamic Architecture in 16th and 17th Century in Croatia: Issues of Assessment and Reconstruction. U L. Kudumović i dr. (Ur.), *4th International Conference on Hazards and Modern Heritage [H&MH] – The Importance of Place. Conference Proceedings* [Sarajevo: Faculty of Architecture, 13.-16. 6. 2011.] (str. 442-459). Sarajevo: CICOPBH.

- Karač, Z. (2014). Osmansko-islamska baština u Dalmaciji: umjetničke relacije između Jadrana i Levanta. U *XIV. Dani Cvita Fiskovića – Razmjena umjetničkih iskustava u jadranskom bazenu. Znanstveni skup. Knjižica sažetaka* [Orebići – Korčula, 30. 9.-3. 10. 2014.] (str. 25-25). Orebići – Korčula: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti.
- Karač, Z. (2015a). Tursko-islamska arhitektura 16. i 17. stoljeća u Hrvatskoj. U E. Halepović-Đečević (Ur.), *Dvadeset godina hrvatsko-turskog društva Rijeka 2005-2015* (str. 220-223). Rijeka: Hrvatsko-tursko društvo Rijeka.
- Karač, Z. (2015b). Mjesta islamske molitve. Osmanske džamije, tekije i mezari u Hrvatskoj. *Hrvatska revija*, 15 (2), 96-104.
- Karač, Z. (2016a). Tursko-islamska umjetnost i umjetnički obrt u Hrvatskoj. U K. Jurčević i dr. (Ur.), *Hrvatska i Turska. Povijesno-kulturni pregled* (str. 35-50 + sl. 1-8). Zagreb: Srednja Europa, Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar'.
- Karač, Z. (2016b). Tursko-islamska arhitektura i graditeljstvo u Hrvatskoj. U K. Jurčević i dr. (Ur.), *Hrvatska i Turska. Povijesno-kulturni pregled* (str. 51-72 + sl. 1-13). Zagreb: Srednja Europa, Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar'.
- Karač, Z. i Žunić, A. (2018). *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj – osmanska i suvremena baština / Islamic Architecture and Art in Croatia – Ottoman and Contemporary Heritage*. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, UPI-2m Plus.
- Karač, Z. i Žunić, A. (2019). Arhitektura. U A. Hasanović (Ur.), *Islamski enciklopedijski almanah* (str. 27-39). Zagreb: Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj.
- Kerovec, B. (2014). Bibliografija odabranih znanstvenih radova nastavnika i suradnika Katedre za turkologiju (1994-2014). *Književna smotra*, 46 (173), 17-21.
- Kursar, V. (2017). Rat i mir na šibensko-zadarskom području u drugoj polovici 16. stoljeća i politika osmanske Porte (na temelju odredaba centralne vlasti sačuvanih u Mühimme defterima). U B. Došen (Ur.), *Braća Vranjani i vranjsko područje tijekom povijesti* (str. 395-410). Zadar – Pakoštane: Matica Hrvatska, Ogranak Zadar – Općina Pakoštane.
- Mažuran, I. (1994). *Srednjovjekovni i turski Osijek [Povijest Osijeka 1]*. Osijek: Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek, Školska knjiga.
- Minichreiter, K. (1984). Dio turskog Osijeka na prostoru Križanićevog trga u svjetlu arheoloških nalaza. *JAZU, Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, 3, 43-107.
- Moačanin, N. (1989). *Gradovi u turskoj Slavoniji i Srijemu* [Doct. diss.]. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet.

- Moačanin, N. (1997). *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.-1691.)*. Jastrebarsko: Naklada Slap [Bibl. Posegana, knj. 5].
- Moačanin, N. (1999). *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitivanja*. Zagreb: Matica hrvatska [Povijesna knjižnica, knj. 2].
- Moačanin, N. (2001). *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje [Studije, knj. 3].
- Moačanin, N. (2006). *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*. Leiden – Boston: Brill [The Ottoman..., vol. 35].
- Moačanin, N. (2016.). Osmanski Osijek: novi pristup. *Rad HAZU*, 525 [Razred za društvene znanosti, knj.52], 83-106.
- Moačanin, N. i Jurin Starčević, K. (2014). „Novi“ Evlija Čelebi: autograf „Putopisa“. *Književna smotra*, 46 (173), 77-90.
- Omerbašić, Š. (1999). *Islam i muslimani u Hrvatskoj*. Zagreb: Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj.
- Pinjuh, D. i Vlašić, A. (2018a). Hercegovački sandžak u *Putopisu* Evlije Čelebija na temelju autografa. Od Klobuka do Konjica. *Historijski zbornik*, 71 (2), 241-268.
- Pinjuh, D. i Vlašić, A. (2018b). Hercegovački sandžak u *Putopisu* Evlije Čelebija na temelju autografa. Od Rudog do Herceg Novog. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 50 (2), 123-150.
- Ratkovčić, R. (2014). Prisutnost derviša na području Slavonije i Srijema u vrijeme osmanske vladavine. *Scrinia Slavonica*, 14, 53-77.
- Rimpf, A. i Arbutina, D. (2018). Ilok Ottoman Mosques and Ideal Reconstruction of Mehmed Agha Mosque. U J. Belaj (Ur.), *Sacralization of Landscape and Sacred Places – 3rd International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology, Proceedings* = Zbornik IAZ 10 [Zagreb, 2.-3. 6. 2016.] (str. 299-323). Zagreb: Institute of Archaeology.
- Spaho, F. (1932). Hrvati u Evlija Čelebijnom Putopisu. *Hrvatsko kolo*, XIII, 41-50.
- Šabanović, H. (1996.). Evlija Čelebi i njegov Putopis. U E. Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* [3. (5.) izd.] (str. 7-55). Sarajevo: Sarajevo – Publishing.
- Vlašić, A. (2017). Obitelj Zrinski u *Putopisu* Evlije Čelebija i usporedba s neosmanjskim izvorima. *Povijesni prilozi*, 36 (52), 29-52.
- Vlašić, A. (2019). Ulomci iz osmanskog popisa Požeškog sandžaka iz 1545., osmanskog popisa Požeškog sandžaka iz 1579., zakonika osmanskih popisa Srijemskog sandžaka, putopisa Mustafe Alija, putopisa Atanazija Jurjevića, autobiografije Bartola Kašića, putopisa Evlije Čelebija i autobiografije

- Osman-age Temišvarskog. U S. Andrić; M. Vrbanus (Ur.), *Izabrani izvori za povijest šuma u Slavoniji, Srijemu i Baranji (od starog vijeka do 1900.)* (str. 35-56). Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Vlašić, A. (2020). Nikola VII. Zrinski u autografu *Putopisa* Evlije Čelebija. U M. Ramušćak (Ur.), *Hrvatski ban Nikola VII. Zrinski* (str. 11). Čakovec: Družba „Braća hrvatskoga zmaja“ – Zmajski stol Čakovec.
- Vlašić, A. i Aydemir, O. (2015). *Tragovi osmanske kulture u Hrvatskoj / Traces of Ottoman Culture in Croatia*. Zagreb (Istanbul): Kaptan Yayincılık / Denizler Kitabevi.
- Vrkić, Š. (2019). Ubikacija utvrde Ribnice u *Putopisu* Evlije Čelebija. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 61, 307-326.
- Zirojević, O. (1977). Beleške Evlije Čelebije o naseljima na putu od Beograda do Budima u svetlu savremenih izvora. *Istorijski časopis*, 24, 161-175.

Čelebi's Seyahatnâme as Source of Knowledge about the Mosques and other Islamic Religious Structures in Ottoman Croatia of the 17th Century

This paper analyses information about mosques and other religious structures (smaller mosques, musallas, tekkes, medreses, and türbes) that Evliya Çelebi recorded from 1660 to 1664 in his travelogue while passing through numerous Croatian towns ruled by the Ottomans. He mentioned all told 196 ritual structures at 33 Croatian sites. This is without a doubt the most important Ottoman narrative source from the late period of Ottoman rule in this area, describing as it does the urban features of the settlements of the time and the appearances of many essential buildings that have disappeared in the meantime. Because the *tapu-defter*s (land registry books) of the seventeenth century are sporadic and unsystematic, literary and narrative documents constitute essential historical material for the period. Although Evliya's notes are subjective and sometimes susceptible to impressions and the wish for a finer literary idiom and thus are not completely reliable, the recently published autograph of the *Seyahatnâme* will enable the verification of unconvincing information – the exaggerated number of mosques for example – which a preliminary review has already shown to be the result of copying, editing, and printing errors in earlier editions.

Key words: Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, mosques, Islamic architecture, Ottoman heritage